

XIV-XV. YÜZYIL TÜRKÇE TIP METİNLERİNİN DİLİ VE SÖZVARLIĞI

Zafer ÖNLER

X

GİRİŞ

IV. yüzyıldan başlamak üzere Anadolu'da Türkçe tıp kitaplarının yazılmaya başlandığını biliyoruz. Gerek telif gerekse çeviri olarak yazılan bu eserler Anadolu beylikleri döneminden başlayarak hız kazanmış ve XX. yüzyıla dek artarak sürmüştür. Bunlardan yazılış tarihi belirlenebilen ilk telif tıp kitabı İshak bin Murad tarafından 1389-90 tarihinde, Gerede yöresinde yazılmış olan *Edviye-i Müfrede*¹ adlı eserdir. Daha sonraki tarihlerde bu alanda yazılan eserlerin sayısı artarak sürer. Bu tür eserler sağlık gibi hemen herkesi ilgilendiren bir konuda yazılmış olmalarından dolayı, geniş ilgi uyandırmış,

birçoğu değişik dönemlerde çok sık kopya edilegelmişlerdir.

Bu tür metinler günümüzde de birçok yönden ilgi çekmekte ve bu bakımdan da değişik alanlarda çalışan pek çok araştırmacıya malzeme niteliği taşımaktadırlar. Sağlık gibi geniş kapsamlı bir alanı konu edindikleri için sözvarlığı açısından Türk dili araştırmaları için zengin bir kaynak niteliğindedirler. Besin adlarından tutun, iklim koşulları, genel sağlık alanı, hastalık adları, organ adları, bitki adları ve ilaç olarak kullanılan pek çok madde adına değin geniş bir terminoloji yelpazesini kapsarlar. Eski tıp anlayışına dayalı olarak yazılmış olmaları bakımından tıp tarihi (özellikle Türk tıbbı) yönünden araştırmacılar için birinci derecede malzeme niteliği taşırlar. Sağaltımla ilgili kimi halk inanışlarına da

¹Mustafa Canpolat (1973): "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede", *Türkoloji Dergisi*, c.V, S. 1, s.21-47.

yer vermiş olmalarından onları halkbilimsel açıdan da önemli kılmaktadır.

Kültür tarihimizin bu değerli kaynakları üzerinde yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olduğunu söylemek ne yazık ki olanaklı değildir. İçerikleri üzerine yapılmış çalışmalar şöyle dursun, bu metinlerin çok azı bilimsel ölçütlere uygun olarak yayımlanıp farklı alanlardaki araştırmacıların kullanımına sunulabilmiştir. Bu metinleri bilimsel ölçütlere göre yayımlayabilmek, Türk dilinin o dönemdeki özellikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmanın yanı sıra, yazı özellikleri konusunda da uzmanlık düzeyinde bir yetkinlik gerektirir. Bunların yanısıra tıp tarihi ve düşünce tarihi konusunda da belirli düzeyde bir bilgiye sahip olmak gerekir.

XIV-XV. Yüzyıllarda Yazılmış Başlıca Tıp Kitapları

Arapçanın tüm İslam dünyasında bilim dili olarak kullanılması Türk bilim adamları ve hekimlerinin de eserlerini bu dilde yazmalarına neden olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde bilim ve sanat konusundaki eserlerin tümü Arapça ve Farsça olarak yazılmakta, Türkçe resmi dil olarak bile kullanılmamaktadır. Bu devletin Moğolların baskısıyla merkezi otoritesini yitirip, giderek çökmesi, Türkmen boylarının beylikler biçiminde ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu beylikler dönemi ile birlikte, özellikle beylerin isteği ve özendirilmesiyle çeşitli alanlarda Türkçe eserler yazıldığını, Arapça ve Farsça'dan Türkçeye çeviriler yapıldığını görmekteyiz. Beylerin Türkçeye yönelişlerinin nedini, o dönemde beklenebileceği üzere, doğal olarak bir ulusal dil

bilincine dayanmamakta, kendilerinin Arap ve Fars kültürüne yabancı oluşlarından ve büyük olasılıkla bu dilleri bilmemelerinden kaynaklanıyor olmasındandır.

Sağlık konusu toplumun tüm kesimlerini ilgilendirdiğinden bu konuda yazılmış kitaplar hem sayı bakımından oldukça fazladır, hem de bilimsel nitelikleri bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Bunlardan ünlü hekimlerce yazılmış olanlar, yazıldıkları yıllardan başlayarak on dokuzuncu yüzyıla dek sürekli kopyalana gelmişlerdir. Aslına çok uygun kopyaların yanı sıra, değiştirilerek, kısaltılarak ya da basitleştirilerek yapılan kopyaların sayısı da oldukça fazladır. Bunun dışında bilimsel yönden çok fazla değer taşımayan birçok tıp kitabı da yazılmıştır. Dolayısıyla bu tür eserlerin tümünü eşit değerde kabul etmek yerine, çeşitli nitelikleri yönünden belirli bir düzeyi tutturana kadar belirleyerek, incelemelere bunların konu edilmesi daha yerinde bir tutum olur. Bu düşünceden hareketle, bu yazıda on dört ve on beşinci yüz yıllarda yazılmış önemli kimi eserlere kısaca değinmekle yetinilecektir.

Anadolu'da yazılan, tarihini bildiğimiz en eski tıp yazması *Müfredât-ı İbni Baytar* adlı bir çeviridir. Ünlü bilgin İbnü'l-Baytar'ın *Kitâbü'l-câmi' fi'l-edviyetü'l-müfrede* adlı eserinden, Aydınmoğullarından Umur Bey (1340-1348) döneminde kısaltılarak Türkçeye çevrilmiştir.²

Türkçe ilk telif eser ise, yukarıda andığımız, İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede* adlı eseridir. İshak bin Murad'ın başkaca bir eserine rastlayama-

²Bkz. Mustafa Canpolat, *a.g.y.*

duğumuz gibi yaşamı konusunda da fazlaca bilgiye sahip değiliz. Ancak eserini Gerede yöresinde yazdığını gene kendisinin verdiği bilgiden anlıyoruz. Sözcüğü açısından oldukça zengin ve yalın bir Türkçe ile yazılmış, eserin sonuna bir de başlıca terimlerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılığını içeren bir sözlük eklenmiştir.³

XIV. yüzyılın en ünlü hekimini ise, daha çok Arapça yazdığı eserlerle tanınan ve Hacı Paşa adıyla bilinen Celalüddin Hızır'dır. Tıp alanında yazdığı birçok eseri içinde en ünlüsü *Şifa* adıyla bilinen *Şifau'l-eskam ve devâ'u'l-âlam* adlı eseridir. Hacı Paşa Arapça yazmış olduğu *Kitâbü's-sa'âde ve'l-ikbâl alâ arba'a akvâl* adlı eserini Aydınoğlu'nun isteği ile kısaltarak Türkçe'ye *Müntahab-ı Şifâ*⁴ adıyla çevirmiştir. Hacı Paşa, daha sonra bu eserini daha da basitleştirip kısaltarak, Türkçe'ye *Teshil* adıyla çevirmiştir.

Bu dönemin önemli yazmalarından biri de *Yâdigâr-ı İbni Şerîf* adlı eserdir. Türkiye'de ve yurt dışındaki birçok kütüphanede çok sayıda yazma nüshaları bulunan bu eserin yazarı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ortalama 350 yaprak tutan hacmiyle söz varlığı bakımından oldukça zengin bir kaynaktır. Bu eserin önemli bir yazması Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Y 102 numarada bulunmaktadır.⁵ Harekeli nesihle yazılmış, her sayfada 17 satır olmak üzere 328 yapraktan oluşan bu nüsha, 1583 yılında

kopya edilmiştir.

Dönemin önemli eserlerinden biri de şair ve hekim Ahmedî tarafından manzum olarak yazılan *Tervihü'l-Ervâh* adı eserdir. Topkapı Sarayı yazmaları arasında bulunan nüshası müellif hattı olarak kabul edilmektedir. On bini aşkın beyitten oluşan bu kapsamlı eser, manzum oluşundan kaynaklanan birtakım gereksiz yinelenmeler ve uyak kaygısıyla kimi sözcüklerin yapısında değişiklikler gibi kusurlar taşımakla birlikte, dönemin önemli kaynaklarından biridir.⁶ Bilindiği gibi Ahmedî'nin bu eser dışında *İskender-nâme* adlı mesnevisi de ünlüdür.

Yine bu dönem eserlerinde, Eşref bin Muhammed tarafından yazılmış olan *Hazâinü's-saadât* adlı eseri de anmak gerekir. 1460 yılında yazılmış olan eser, metin, sözlükçe ve tıpkıbasım olarak Bedî N. Şehsuvaroğlu tarafından yayımlanmıştır. Bu eserde daha çok fizyoloji konusuna ağırlık verilmiş, çeşitli organların yapıları, işleyişleri üzerine uzun ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Bu bakımdan o dönem Türkçesinin bu alandaki terimleri karşılama olanakları açısından fikir verici niteliktedir. Ama ne yazık ki çok sayıdaki yanlış okumalar ve o dönem Türkçesinin özelliklerini yeterince bilememekten kaynaklanan yanlışlıklardan dolayı, Şehsuvaroğlu'nun metninden güvenle yararlanmak olanaklı değildir. Ancak yazmanın tıpkıbasımının verilmiş olması bu yayından yararlanmayı kolaylaştırmıştır.⁷

³Bkz. Mustafa Canpolat, a.g.y.

⁴ Zafer Önler: Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ, I, Metin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1990.

⁵ Bkz. Edhem Fehmi Karatay: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c.I, İstanbul 1961, Nr. 1774.

⁶ Bkz. Osman Özer: Ahmedî, *Tervihü'l-Ervâh, Giriş-Metin-Dizin*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁷ Bedii N. Şehsuvaroğlu: Eşref bin Muhammed, *Hazâinü's-Saadat*, Türk Tarih Kurumu, 1960.

XV. yüzyılın önde gelen hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin ve eserlerini anmamak büyük eksiklik olur. Amasya Dârü's-Şifâ'sında uzun yıllar hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu üç önemli eserle bilinmektedir. Bunlardan biri *Cerrahiyyetü'l-Haniyye* adlı cerrahi konusundaki eserdir. 1465 yılında yazılmış ve Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuş eserin, Ebu'l-Kasım Zahravî tarafından yazılan (öl.1310) *Kitâbi't-tasrif fi't-tubb* adlı Arapça eserin, cerrahi konusundaki üçüncü bölümünün uyarlama biçiminde bir çevirisidir. Her sayfada 17 satır olmak üzere, 200 yaprağı aşkın oldukça hacimli olan bu eser özellikle konusu bakımından ilginçtir. Cerrahiyye, İlder Uzel tarafından, I. cildi, giriş, çevriyazılı metin, II. cildi eserin renkli tıpkıbasımı biçiminde yayımlanmıştır.⁸

Sabuncuoğlu'nun bir diğer eseri *Akrabadin* çevirisidir. Bu çeviri Ebu İbrahim Cürçânî'nin (öl.1136), *Zahire-i Harzemşâhî* adlı eserinin 'Akrabadin' adlı bölümünün çevirisidir. Cürçânî'nin eserinde 31 başlıktan oluşan Akrabadin'e iki bölüm daha ekleyerek 33 bölümlük bir eser meydana getirilmiştir. Gerek yurt içinde, gerekse yurt dışındaki kütüphanelerde birçok yazması bulunmaktadır.

Sabuncuoğlu'nun asıl telif eseri ise *Mücerrebname* adlı eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, 3729 numarada kayıtlı olan bu küçük eser her sayfada 13 satır olmak üzere 43 yapraktan oluşmaktadır. Hekimliği süresince, kendi gözlem ve deneylerine dayanarak, çeşitli hastalıkları, sağaltımları, hangi hastalığa karşı hangi ilaçların kullanılması gerek-

tiği ve çeşitli ilaçların hazırlanışı konusunda bilgilerini içeren bu eserini 1468 yılında yazmıştır.⁹

II. Murad döneminin önemli hekimlerinden biri de Mehmed bin Mahmud Şirvânî'dir. *Kitâb-i Güzide-i İlm-i Tıp* adlı 14 bölümden oluşan eserinin bir yazması The British Library, Oriental and India Office Collections, no: 15049'da bulunmaktadır. Harekeli nesihle yazılmış, her sayfada 15 satır olmak üzere 40 yapraktan oluşan bu nüshanın istinsah tarihi 1434'tür.¹⁰

Şirvanî'nin bir diğer eseri, on bölümden oluşan *Kemâliyye*'dir. Yaklaşık 26 yapraktan oluşan bu eser yayımlanmıştır.¹¹

Tıp Yazmalarındaki Egemen Tıp Anlayışı

Metinlerin doğru çözümlenip söz varlığının ortaya konularak doğru bir biçimde anlamlandırılması için eski tıp anlayışının temel ilkelerini göz önünde bulundurmamak gerekir. Bu temel anlayışı kısaca özetlemekte yarar vardır.

Eski anlayışa göre evreni oluşturan dört öğenin (*anâsır-ı arbaa*) karşılığı olarak insan bünyesi de dört ana öğeden oluşur. Evrendeki dört öğeden *hava*, *toprak*, *su*, *ateş* maddelerinin karşılığı insan bünyesinde sırasıyla *kan*, *sevda*

⁹ Bkz. Zafer Öner: "XV. Yüzyıl Hekimlerinden Sabuncuoğlu Şerefeddin'in 'Mücerrebname' Adlı Eseri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, I. c, 1987, s. 169-190.

¹⁰ Bu yazma ile ilgili bilgileri bize ileten, kütüphanenin Farsça ve Türkçe uzmanı sayın Dr. M. I. Waley'e teşekkür ediyorum.

¹¹ Bkz. Muhammed Yelten: Şirvanlı Mahmud, *Kemâliyye*, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3255, İstanbul 1993.

⁸ İlder Uzel: *Cerrahiyyetü'l-Haniyye*, c.I,II, Türk Tarih Kurumu, 1992.

(*kara safra*), *balgam* ve *safra* (öd)'dir. Bu dört öğeden *su* karşılığı *balgam*, *toprak* karşılığı *sevda* (*kara safra*)'dir. Bünyeyi oluşturan bu dört maddenin her birine *hılt*, bunların karışımı olan bünyeye ise *mizāc* (*karışım*) adı verilir. Her insanda bu karışımların oranları farklıdır; bu fark bünyenin niteliğini belirler. Bu öğelerden hangisi baskınsa *bünye* (*mizāc*) o adla adlandırılır; kanlı (*demevī*), safralı (*safrāvī*), plegmatik (*balgamī*), sinirli (*sevdāvī*) gibi. Ayrıca bu öğelerden her biri soğuk, nemli, kuru, yaş olmak üzere dört özellikten ikisine sahiptir. Bunlar şu şekilde gösterilebilir:

Öge	Karşılığı	Özelliği
hava	kan	sıcak, nemli (<i>har u ratb</i>)
toprak	sevda	soğuk, kuru (<i>barid ü huşk</i>)
su	balgam	soğuk, nemli (<i>barid ü ratb</i>)
ateş	safra	kuru, sıcak (<i>huşk ü har</i>)

Sağlıklı olma bu dört öğenin bünye özelliğine göre dengede olma durumudur. Bu dengenin her hangi bir nedenle bozulması hastalık denen olgu olarak ortaya çıkar. Sağaltım, çeşitli ilaç ya da işlemlerle eksik ya da fazla olanı dengeye getirmek, baka bir deyişle, bozulan dengeyi yeniden kurmak işlemidir. Eski tıpta mikroplar bilinmediğinden tüm hastalıklar bünyedeki dengelerin bozulmasıyla açıklanır. Hastalığı teşhis, hangi öğenin eksik ya da fazla olduğunu doğru belirlemedir.

İnsan bünyesini oluşturan öğelerin sıcak, soğuk, nemli, kuru özellikleri bitki, besin ve madde olmak üzere tüm nesnelere vardır. Eski tıpta hekim, hem teşhiste hangi öğenin eksik ya da fazla olduğunu bilen, hem de tüm maddelerin hangi özellikleri taşıdığını bilerek

sağaltımı ona göre yapan kimsedir.

Yukarıda yaptığımız özetlemeden anlaşılacağı üzere tüm bitkiler, besinler ve çeşitli maddeler, taşıdıkları dört ana özellikten dolayı birer ecza ve adları da birer eczacılık terimi sayılabilir. Hekimler sınama yoluyla bitki ve maddelerin çeşitli hastalıkları sağalttığını belirlemişler, ancak bunların hangi etken maddeyi taşıdığını bilmedikleri için bu sağaltma niteliğinin var saydıkları dört ana özelliğine dayandığına inanmışlardır. Hatta bunların kimisinin yan etkilerini de belirledikleri için bu yan etkileri başka bitki ve maddelerle dengeleme yoluna gitmişlerdir. Bilimin ilerlemesiyle başta bitkiler olmak üzere maddelerdeki bu sağaltma özelliğinin dört ana özellikten değil, içlerinde taşıdıkları etken maddelerden kaynaklandığı ortaya konmuş, böylece artık bunları doğal durumlarıyla kullanmak yerine, etkin madde yalıtılarak günümüz anlayışına uygun ilaç üretilmeye başlanmış ve modern farmakoloji böylece ortaya çıkmıştır. Zamanla, ilaçların doğal kaynaklardan üretilmesinin zor ve pahalı olması nedeniyle, keşfedilen bu etkin maddelerin doğal kaynaklardan sağlanması yerine yapay olarak üretilmeleri yoluna gidilmiştir. Yeri gelmişken son yıllarda tekrar *bitkilerle tedavinin* yeniden güncellenmiş olmasının yüzyıllar öncesinde kalan bir yönetime dönüşten başka bir şey olmadığını belirtmek gerekir. Kaldı ki bu yöntem, çağında bir bilgi temeline dayanmasına karşılık, günümüzde bu bilgi temeli de artık bulunmamaktadır. Bu tür yönelimlerin tek olumlu yönü, olsa olsa bitkilerdeki etkin maddelerin doğallığı ve zararlı olabilecek katkı maddeleri içermemesi olabilir.

SÖZ VARLIĞI

Eski tıp yazmalarında yer alan terimler aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir:

Bitki Adları

Bitkilerin hemen hemen tümü ile meyve ve sebzeler çeşitli hastalıklara karşı kimi zaman tek tek, kimi zamansa diğer birtakım bitki ve maddelerle çeşitli işlemlerden geçirilerek ilaç olarak kullanılırlar. Eski tıpta ilaçların bitkilerden yapılması, hemen tüm bitkilerin çeşitli hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılmasından dolayı, tıp metinleri bitki adları açısından akla gelen ilk kaynaklardır.¹² Ne var ki tıp metinleri bu açıdan da yeterince incelenmemiş ve kapsadıkları terimler çeşitli alanlarda çalışan bilim adamlarının kullanımına sunulacak malzemeye dönüştürülmemişlerdir.

XIV. yüzyılda yazılmış üç tıp kitabında geçen bitki adlarının taranmasıyla hazırlanmış olduğum bir çalışmanın, sınırlı metinlere dayalı olması nedeniyle bu alanın tüm terimlerini kapsadığını söylemem olanaksızdır. Bu çalışma 572 bitki adını kapsamaktadır.¹³ Ancak yazmalarda aynı bitki farklı yerlerde farklı dillerden karşılıklarıyla yer aldıkları için yaklaşık 320 bitki türü yer almaktadır. Örneğin *sıgır dili* bitkisi kimi zaman Farsça karşılığıyla *gävzubân*

kimi zaman Arapça karşılığıyla *lisânü's-sevr* şeklinde yer alabilmektedir. Bunun gibi *kuzukulağı* otu için aynı zamanda *lisânül-hamel*; *hummâz*; *tekesakalı* otu için *lihyetü't-teys* ya da Rumca *kıstındus*; *yavşan* otu için bu adın yanı sıra *afsentin* karşılıkları yer alabilmektedir. Aynı şey sebze ve meyve adları için de geçerlidir.

Tıp metinlerindeki bitki adları köken bakımından sırasıyla Türkçe, Arapça, Farsça ve Rumcadan kaynaklanırlar. Ancak eski Rumca sözcükler Türkçeye Arapça yoluyla ve genellikle Arapçalaşmış biçimleriyle geçmişlerdir. Bu tür sözcükler için *afsentin* (Petroselinum oreoselinum), *kıstındüs*, *eskulüb*, *eskülüfinderyün*, *eftimün*, *egir*, *fafrasaliyun*, *kiras*, *magdenus*, *lahana*, *limun*, *marul*, *nilufer*, *papadya*, *uskurdiyun* (yabani sarımsak) gibi örnekler verilebilir.

Yukarıda andığımız çalışmanın dışında, doğrudan doğruya tıp metinlerindeki bitki adlarını konu alan araştırmalar bulunmamaktadır. Ancak bu metinlerdeki bitki adlarının birçoğu günümüzde de, kimi aynen, kimi fonetik değişikliklere uğrayarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu nedenle botanik sözlüklerinin birçoğu büyük oranda bu metinlerdeki terimlerin açıklanmasına kimi kez doğrudan, kimi kez dolaylı olarak yardımcı olabilmektedir. Bu çalışmaların içinde Turhan Baytop'un *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*¹⁴ adlı eseri akla gelen ilk önemli çalışmadır. Baytop, halk hekimliğinde ilaç olarak kullanılan bitkilerin yöresel adlarıyla bir derlemesini yapmış, Latince karşılıkları ile birlikte,

¹² Bitkilerin ilaç olarak kullanılması Türkçede "ot" sözcüğünün aynı zamanda "ilaç" anlamında kullanılmasına neden olmuş ve *otamak* (tedavi etmek), *otaçı* (hekim) anlamında sözcükler ortaya çıkmıştır.

¹³ Zafer Önler: "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies*, (Fahir İz Armağanı I.), Volume 14, Harvard University, 1990, s.357-392.

¹⁴ Turhan Baytop: *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*, İstanbul 1986.

hangi hastalığa karşı nasıl kullanıldıkları konusunda bilgiler vermiştir. Alfabetik olan sözlüğün madde başları bitkinin ölçünlü dildeki karşılığına göredir. Bundan sonra Baytop'un derleyebildiği yöresel karşılıklar verilmiş, Latince adıyla birlikte nasıl kullanılacağına ilişkin bilgiler yer almıştır. Eser, bu nitelikleriyle halk ağzında yaşayan önemli sayıda bitki adını içermesinin ve bir sözlük olmasının yanı sıra, bitkilerin ilaç olarak kullanımlarına geniş ölçüde yer verdiği için halkbilim açısından da değer taşımaktadır.

Baytop'un *Bitki Adları Sözlüğü*¹⁵ adıyla ikinci bir çalışması daha bulunmaktadır. Bu çalışma, başlıca iki ana bölümden oluşan klasik bir sözlük niteliindedir. Birinci bölümde (17 - 294. s.), bitkilerin ölçünlü dildeki adlarıyla anlamları ve Latince karşılıkları verildikten sonra, belirlenebilmiş yöresel adlarına, tanımlamalara ve kullanımlarına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. İkinci bölüm (295-320. s.), eserde geçen bitkilerin Latince adlarının dizinidir. Bu bölümden sonra, 500 bitkinin renkli fotoğrafları yer almaktadır.

Uzun yıllar süren, yoğun bir emek ürünü olan bu çalışma, bir yanda eski tıpta ilaç olarak kullanılan bitki adlarının bir bölümünü içermekte, öte yanda günümüz halk hekimliğinde kullanılan bitkiler konusunda değerli bilgileri kapsamaktadır.

Türkçedeki bitki adları üzerine yurt dışında yapılan önemli çalışmalar da bulunmaktadır. Bunların eskilerinden A. von Le Coq'un, tarihsel değeri açısından,

bitki adları listesini anmak gerekir.¹⁶ Doğu Türkistan'dan az sayıda bitki adını içeren bu yazının asıl önemi, bu alanda yapılmış çalışmaların en eskilerinden olmasıdır.

Günümüz Türk dünyasının genelini içeren kapsamlı bir bitki adları araştırması, Ingeborg Hauenschild gerçekleştirmiştir.¹⁷ İki ana bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde bitkilerin Latince adları ve sırasıyla bu adların Altayca, Azerice, Başkurtca, Hakasca, Almanca, İngilizce, Gagavuzca, Yakutça, Karaimce, Karakalpakça, Karaçay-Balkarca, Kazakça, Kırgızca, Kırım Tatarcası, Kumukça, Nogayca, Rusça, Tatarca, Tuvaca, Türkçe, Tuvince, Uygurca, Özbekçe karşılıkları yer almaktadır. İkinci bölüm bitkilerin yukarıda sayılan dil ve lehçelerdeki dizinlerinden oluşmaktadır. Bu çalışma, kapsadığı geniş malzeme ve verilerin Latince başta olmak üzere değişik dillerdeki karşılıklarını içermesi bakımından da tıp metinlerinde geçen bitki adlarını anlamlandırmaya büyük oranda yardımcı olan bir kaynaktır.

Macunlar

Hamur kıvamında ilaç anlamına gelen Arapça kökenli bu sözcük, bir grup ilacın genel adı olarak karşımıza çıkar. Bunlar çeşitli bitki, besin ve maddelerin belirli işlemlerden geçirildikten sonra elde edilen ilaçlardır. Kimisi, adını yapımında temel olan maddeden, kimi ilk bulucusundan alır. Macunların yapımında bitki

¹⁶ Albert von Le Coq : "Eine Liste Osttürkischer Pflanzennamen", *Baessler-Archiv*, 6, 1912, s.118-129.

¹⁷ Ingeborg Hauenschild: *Türksprachige Volknamen für Kräuter und Stauden (mit den deutschen, englischen und russischen Bezeichnungen)*, Wiesbaden, 1989.

¹⁵ Turhan Baytop: *Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

olarak gül, madde olarak ise bal büyük yer tutmaktadır. Terimlerin kökeninden yola çıkıldığında bunların büyük bölümünün eski Yunan tıbbından beri bilinen ilaçlar olduğu anlaşılmaktadır. 'Ayaricat' adıyla Grekçe 'ayaric' sözcüğüne dayanan bir grup macunun eski Yunan'dan İslam tıbbına ve oradan da Türk tıbbına geçtikleri anlaşılmaktadır.

Macun grubu içerisinde yer alan tiryaklar da önemli bir yer tutar. Genel olarak kabul edilenin tersine, gene dönem metinlerinde, bunların yapılaş ve kullanım alanlarına baktığımızda, yalnızca panzehir olmadıkları, sağlık konusunun birçok alanında bunlara yer verildiği görülmektedir. Bunlardan en çok adı geçeni *tiryak-ı faruk* (bir diğer adıyla *tiryak-ı ekber*) ve *tiryak-ı arba'a*'dır. Macunların birçoğunun değişik dönemlerde yazılış terkiplerine (formül) baktığımızda, kullanılan maddelerle, uygulanan işlemler bakımından farklılıklar görürüz. Bu durum başka grup ilaçların terkiibi için de geçerlidir. Bu da bize, bu ilaçların yapımının tarihsel süreçte değişikliklere uğradığını, her zaman geçerli kabul edilecek bir formüllerinin olmadığını göstermektedir.

Matbuhlar

Gene macunlar grubu içinde yer alan ilaçların bir bölümü de *matbuh* olarak adlandırılırlar. Arapça 'pişirilmiş' anlamına gelen bu sözcük kaynatılarak ya da pişirilerek hazırlanmış ilaçları anlatır. Diğer ilaçlarda olduğu gibi bileşiminde genel olarak, temel öge olan maddenin adıyla adlandırılırlar. Bunlardan ikisinin yapılaşına şu örnekleri verebiliriz:

maḥbūh-ı eḫfīmūn terkibi budur: şaru helile kabı, kara helile ve temürhindi ve

çekürdegi çıkmış kızıl üzüm ve şenirice, her birinden on direm, şuyıla bişirelerle hıyarşenber için ve yeni eḫfīmūn üzerine birağalar ve birez kaynadalar ve elile ovalar tā hıyarşenberūñ balı pūlından tamām ayırtılana, andan şoñra süzeler ve yäre-i fayḫarā ve türbūd ve gārikūn ve nemek-i hindi her birinden ikişer deng ve gene ıldalar vèreler, içe.. (Müntahab-ı Şifâ, 167a/6.)

maḥbūh-ı şafrā:..şaru helile kabı altı direm, kara aslanı erük ve temürhindi bucuğar rıḫıl çekürdeksüz kızıl üzüm ve kızıl igde ve kırkar direm bu dükelin iki rıḫıl şuyıla kaynadalar tā üç ülüden bir ülüsi kıla andan şoñra süzeler, bir direm yäre ve bir deng döğülmiş maḫmüde buna kıtalar ve seher vaktında ısıcaḫla içeler. (91b/3).

Yakılar ve Merhemler

İki genel gruptan oluşan bu tür ilaçlar içerisinde merhemlerden en çok bilinenlerden ikisinin yapılaş, *Müntahab-ı Şifâ*'da şöyle verilmektedir:

..merhem-i surḫ .. süciden dönmiş sirke ve zeyt yağını birer rıḫıl alalar ve mürdeseng, yétmiş beş direm rastuḫ taşı, beş direm jengār, dört direm sirkeyi zeyt yağına kıarışduralar, şol kıadar kaynadalar ki sirke tamāmı gide zeyt yağı kıala andan şoñra otları döğülmiş ve elenmiş bu zeyt yağına kıarışduralar gene arḫun arḫun kaynadalar tā ki kıoyula ve rengi kıızıllıḫa māyil ola.. (172b/4).

Gene bu dönem metinlerinden en çok bilinen merhem adlarından şunlar sayılabilir: *merhem-i ḫamir*, *merhem-i isfidāc*, *merhem-i jengār*, *merhem-i kāfūri*, *merhem-i kırūñi*, *merhem-i rusul*, *merhem-i zincifre* ve *sirke merhemi*.

Yakılar ise, aynı eserlerde bile yerine göre kimi kez Türkçe *yaku*, yerine göre de Arapça *ıtlā* adıyla geçmektedirler.

lu^cük^lar

Yalamak yoluyla alınmak üzere hazırlanmış ilaçlardır. *Lu^cük* terimi Arapça'da 'yalanacak macun' anlamına gelir. Macunlardan bir tür sayılabilecek bu ilaçlardan en çok bilinenlerine *Müntahab-ı Şifâ*dan şu örnekleri verebiliriz:

lu^cük-ı zūfā..rebbve ve eski öksürüğe müfiddür ve dahı göksi ve öykeni balgami hıltlardan arıdur, gök süsen dibi ve zūfā yigirmişer direm üç rıtl şuyıla bişüreler tā bir rıtl kıla andan sonra bir rıtl şemer katup kıvama velerer.. (172a13).

lu^cük-ı tebāşir...amğ-ı ^carabī ve kākula ve şıhıyār tohmı içi yedişer direm , tebāşir dört direm ak şeker altmış direm, mecmū^cin dögeler, ele-yeler, bādām yağıyla çerb edeler andan sonra kefi alınmış balıla karışduralar, bir sırca kabda saklayalar.. (172a15).

sufūflar

Arapça, 'dövülerek toz haline getirme yoluyla yapılan ilaç' anlamındaki *sef* sözcüğünün çoğulu olan *sufūf* toz biçiminde hazırlanan bir grup ilacın genel adıdır. Bunlar da ya bulucusunun adı ya da yapılışlarındaki temel maddenin adıyla anılırlar. Bir fikir verebilmek amacıyla bunlardan ikisinin yapılışını aktarmakta yarar vardır:

sufūf ki *Arastatālis Zülkarneyn'içün düzdı, karın geçdüğine ve ma^cda fāsıd olduğına ve yarakān rencine ve ağız kokusına ve unıtsaklığa ^cazım fāyide kıılır ve ta^camı hazm eder ve gönli ferah kıılır. otları kıfa ve sādec-i hındi ve heyl ve ^cūd-ı hındi ve asārūn ve maştaki ve helile-i kábili çekürdeksüz ve peleng ve nār-ı müşk ve nār-ı kayser ve kimnün ve dārçini ve ruvāla ve fulful ve dar-ı fulful ve zencebil ve karanful ve her birinden berāber alalar ve edviye kadar nebāt şeker katalar, bu otları irerek dögeler ve hacet vaktında bēş direm yeyeler, ol zikr olunan ^cilletlerden halāş bulalar.. (Müntahab-ı Şifā,172a/9).*

Genel Sağlık Terimleri

Bu alandaki terimleri konu alan iki çalışmadan söz edilebilir. Bunlardan ilki Esin Kahya tarafından gerçekleştirilmiştir. Esin Kahya'nın taradığı metinlerden biri Şemseddin İtākî'nin *Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibāle-i Feyle-sofân* adlı XVI. yüzyılda yazılmış olan eseridir. İkinci metin, XVIII. yüzyılda İtalyanca yazılmış olan ve Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından çevrilen "Fizyoloji Tercümesi" adlı eserdir.

İkinci çalışma, *Müntahab-ı Şifâ* ile yine XV. yüzyılda yazılmış olan Eşref bin Muhammed'in *Hazâinü's-Sa^c âdât* adlı eserinde geçen terimlerin taranarak anlamlarının verilmesiyle oluşturulan ve bir ölçüde kökenlerini de açıklamaya yönelik bilgilerin yer aldığı bir yazıdır.

Genel sağlıkla ilgili terimler köken olarak büyük oranda Arapçadan kaynaklanırlar. Bunlara şu örnekleri verebiliriz: ahlāṭ: < Ar. *hılt* "karışım", balgam (< Ar.

18 Esin Kahya: İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, 1978, s. 233-269.

19 Zafer Önler: "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* - 1985, Ankara 1989, s. 89-130.

< Gr. *plegma*), *eczā-ı evvelī* (*anasır-ı arbaa*, hava, toprak, su, ateş); *ishāl* (< Ar. *sehl* 'hafifletme'); *istifrağ* (vücutta fazla olan her hangi bir maddeyi dışarı atma); *hacamat* (kan fazlalığı durumunda, vücudun her hangi bir bölgesine şişe ya da boynuzla toplanan kanı akıtma); *keylūs* (< Ar. < Gr. *khilos*) 'Besinlerin bağırsakta sindirildikten sonra kana karışacak durumu'; *kuvvet-i cāzibe* 'midenin belirli bir salgı salgılayarak yeme isteğini ortaya çıkarması, iştah'; *kuvvet-i hāzime* 'sindirim yetisi'; *kuvvet-i māsike* 'besinleri sindirilinceye dek midede tutma yetisi'; *kuvvet-i samī'a* 'işitme yetisi'; *mağāş* 'sancı'; *maḥmūm* 'hummalı'; *maḥbūz*; 'kabız'; *ma'lūl* 'hasta'; *marāz* 'hastalık'; *muḥḡa* 'cenin, dölüt'; *naḥḡ* 'mide, bağırsak gazı' v.b.

Bu alandaki terimlere Türkçeden de şu örnekler verilebilir: *aruk*, *aruklatmak*, *calḡ* 'masturbasyon', *işe sürmek*, *işe iltmek* 'kullanmak', *karın geçmek* 'ishal', *karın burmak* 'sancı'; *karın açmak* 'pekliliği gidermek', *karın sürmek* 'ishal etmek', *kan almak*, *kan aldurmak*, *oḡmak* 'iyileşmek'; *ögi gitmek* 'kendinden geçmek', *sayru*, *sayrulık*, *ḡulunḡ* 'şakak', *yüklü* 'gebe'.

Organ Adları

Bu kümede yer alan sözcüklerden, baş, kol, alın, göz gibi ana temel organ adlarında hemen her zaman Türkçe yeğlenmiştir. Ancak, gerçekten tıp terimleri niteliğindeki sözcüklerde, Türkçe karşılıklarının olmaması nedeniyle genellikle Arapça sözcüklerin kullanıldığını görüyoruz. Ancak bir ayırım yapılmaksızın bazı kavramların kimi yerde Türkçe, kimi yerde Arapça ya da Farsça karşı-

lıklarının kullanıldığını da görüyoruz: *şayrulık*, *hastalık*, *marāz*, *zahmet*, *renc*; *bağır*, *ciger*; *yürek*, *kalb*; *beyni*, *dimāğ*; *kavuk*, *meāne*; *siḡir*, *caşab* gibi.

Türkçe terimler için şu örnekleri sayabiliriz: *arka* 'sırt', *bağarsuk*, *baş tamarı*, *çimke* 'kaburga', *emcek*, *eḡ* 'eklem', *eyegü*, *düdük* 'soluk borusu', *geyrek* 'kıkırdak', *kızıl üñük* 'yemek borusu', *ḡurşak* 'mide', *oḡurka* 'omurga', *uyluk*, *öyken*, *öyken düdüğü* 'soluk borusu', *sekirden* 'uca kemiği', *pöç* *sidük yolu*, *talak* v.b.

Arapça terimleri ise şöyle örneklendirebiliriz: *aḡşā* 'iç organlar', *cankebutiyye* 'gözdeki ağ tabakası', *a^cver* 'körbağırsak', *a^czā-i re'ise* 'yürek, beyin, mide, ciğer gibi ana iç organlar', *bāselik* (< Ar. < Gr. *basilikus*), *beşere* 'derinin dış yüzeyi', *cedāvil* 'kılcal damarların dışında kalan ana damarlar', *dehlizü'l-ḡalb* 'kalp kulakçığı', *ekḡel* 'ortadamar', *ḡalīb* (< Ar. *sağan*, *sağıcı*) 'böbrekten mesaneye inen kanal', *iḡlil* 'penis deliği', *isney caşeri* 'onikiparmak bağırsağı', *ḡaşabatü'r-riye* 'soluk borusu', *ḡazib* 'penis', *lefāyifi* 'kıvrım bağırsak', *ma^cdenü'l-hayāt* 'kalp karıncıkları', *māsāriḡa* 'incebağırsak askısı, mezenter', *miḡfat* 'burun kemiği', *miri* 'yemek borusu', *müsaḡāt* 'kılcal damarlar', *müstaḡim* 'kalın bağırsağın son kısmı, rektum', *ribāt-ı tıḡālī* 'midneyi dalağa bağlayan lif', *sālibetü'l-lu^cāb* 'dil altındaki tükrük emici bezler', *suḡruc* 'bağırsakların iç yüzündeki sümüksü zar', *sulba* 'gözaki', *şebekiyye* 'gözdeki retina tabakası', *şerāşif* 'göğüs perdesi zarı', *şiryān* 'atar-damarlar', *tercümāneyn* 'dil altında bulunan bir çift damar', *verid* 'toplarda-

mar', *zücâciyye* 'gözün camısı tabakası'.

Hastalık Adları

Bu alanda da Arapça kökenli terimler çoğunluğu oluşturur. Metinlerde anlaşılabilirliği kolaylaştırma çabalarına da sık rastlanmaktadır. Türkçe hastalık adlarına şu örnekler verilebilir:

ağır basmak 'kâbus, karabasana uğramak', *ağız ağrısı* 'pamukçuk, afte', *arka ağrısı* 'sırt ağrısı', *bağarsuk stırındusu* 'dizanteri', *bağır şişi* 'karaciğer büyümesi', *baş çıban*, *baş çegzinmek* 'baş dönmesi', *baş ağrısı*, *buru* 'sancı, burun tırmak' 'burun kanaması', *çığıt* 'yüzde beliren çiller', *çiçek*, *çöngelmek* 'zayıflamak, işlevini yerine getirememek', *debsermek* 'uçuklamak', *delülük*, *demregü* 'temriye hastalığı', *dercimek* 'terler gibi olmak', *gece görmezliği* 'gecekörlüğü, tavukkarası', *gerü açmak* / *sürmek* 'ishal', *giciyük* 'kaşıntı', *göbek burmak* 'sancı', *göñül dönmek* 'mide bulanması', *göze ak düşmek* 'katarakt', *göze şu inmek* 'karasu hastalığı', *ince ağrı* 'verem', *işitmezlik* 'sağırılık', *it dirseği*, *kızamuk*, *kara ağrı* 'tifo', *kasuk yarılmak* 'tıtk', *kavlamak* 'soyulmak', *koñak*, 'saç kepeği, katarakt', *kötürümlük*, *kuğuzlık*, *kurd eşeni*, *kurluğan* 'dolama, etyaran', *kutluca* 'veba', *oğlan burusu* 'doğum sancısı', *oğlan düşürmek* 'düşük yapmak', *sağırılık*, *şaruluk*, *sancu*, 'sayrılık', *sıtma*, *sigil*, *şonuz başı* 'bir tür çıban', *unutsağı* 'unutkanlık', *uçuk* 'epilepsi', *yan ağrısı* 'zatülcenb', *yan başları ağrısı* 'siyatik', *yayası çıkmak* 'basur memesinin dışarı çıkması', *yarım baş ağrısı* 'migren', *yürek ditremesi* 'kalp çarpıntısı, taşikardi'.

Arapça terimlerin başlıcaları için şu örnekler verilebilir:

‘adesiyye (Ar.< *‘ades* 'mercimek') 'mercimeğe benzeyen bir tür siğil', *bahak*, *baras* 'abraşlık hastalığının iki türü', *akrās-ı enderün* 'iç organlarda oluşan ırlar', *bersām* 'satlıcan', cemre (< Ar. *cem*. 'ateş') 'ateşli ve allerjik bir cilt hastalığı', *cū‘-ı bakārī* (< Ar. *cū* ‘açlık', *bakār* 'öküz') 'oburluk', *cünün* 'delilik', *cüderi* 'çiçek', *cüzām*, *dāhıs* 'dolama, etyaran', *dā‘ül-fil* 'ayak şişmesi', *dā‘ül-hayye* 'deri soyulması', *dā‘ü‘sa‘leb* (< Ar. *dā‘* 'hastalık', *a‘leb* 'tilki') 'saç sakal dökülmesi, saçkıran', *devār* 'baş dönmesi', *devī* 'kulak çınlaması', *dıķ* 'verem', *fıwāk* 'hıçkırık', *ğıbb* 'nöbeti gınaşırı tutan sıtma', *ğıbb-ı dāyir* 'üç günde bir tutan sıtma', *ğıbb-ı lāzım* 'nöbetsiz sıtma', *ğaşī* 'bayılma', *hadd* 'ateşli hastalıklarda ağırlaşma dönemleri', *hafakān*²⁰ 'kalp spazmı', *istışkā* 'karında su toplanması biçiminde beliren siroz hastalığının türleri', *karha* 'yara', kesel 'uyuşukluk', *ķulun* 'bir tür bağırsak sancısı', *ķurūn* 'siğil', *laķva* 'yüz felci', *lūknet* 'dil tutukluğu', *mağas* 'bağırsaklarda meydana gelen bir tür sancı', *maħmūm* 'hummalı', *maķbūz* 'kabız', *māşerā* 'bir tür kanlı çıban', *mismāriyye* (< Ar. *mismār* 'çivi') 'tepesi çiviye benzer bir tür siğil', *nemle* (< Ar. *neml* 'karınca') 'karınca biçiminde küçük sivilceler olarak beliren, kaşıntılı bir cilt hastalığı', *neze*, *nıķrıs* 'gut hastalığı', *ra‘şa* 'titreme, parkinson', *nısyān* 'unutkanlık', *rebev* 'astım', *sa‘fa* 'kellik', *sar‘* 'sara', *seder* 'göz kararmak', *seher* 'uykusuzluk', *sehdi* 'bir tür kellik', *selesül-bevl* 'şeker hastalığının bir aşaması, idrarını tutamama', *seretān* 'kanser',

²⁰ Bu sözcük günümüzde, hafakanlar basmak, afakan geçirmek v.b. biçimlerde bunalmak, aşırı sıkılmak anlamlarında kullanılmaktadır.

sersâm 'menenjit', *sill* 'verem', *ubür* 'silvilceler', *ta'ün* 'veba', *teşennüc* 'spazm, tetanoz', *ümmü's-sıbyân* 'epilepsi', *vac^c-mafâsıl* 'eklem ağrısı' vebâ, verem 'ur,şiş', *zahîr* 'dizanteri', *zâtü'r-riye* 'zâtürre', *zâtü's-şadr* 'satlıcan', *zeleku'l-em'a* 'diyare', *zîku'n-nefes*²¹ 'nefes darlığı', *zûsıntâriyye* (< Gr.>Ar.) 'dizanteri'.

Bu yazı çerçevesinde sıralanan terimler kuşkusuz ki bu alandaki terimlerin çok küçük bir bölümüdür. Bu metinlerin söz varlığı konusunda genel bir fikir vermek amaçlanmıştır. Türkçe tarihsel tıp metinlerinin taranmasıyla hazırlanacak bir *Tarihsel Tıp Sözlüğü*'ne olan gereksinim çok açıktır.

²¹ Bu sözcük günümüzde "tıknafes" biçiminde farklı bir anlamda kullanılmaktadır.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 559

CELÂLÜDDİN HIZIR (HACI PAŞA)

MÜNTAHAB-I ŞİFÂ

I

GİRİŞ - METİN

ZAFER ÖNLER

ANKARA, 1990